

יהודי ורטגאו

מחנה חלמנו נועד, כאמור, לשמש אתר רצח של כל היהודים שישבו בחבל ארץ ורטגאו. זו היתה יחידה מנהלית חדשה שהקימו הכובשים הגרמנים ב-25 באוקטובר 1939, כלומר פחות מחודשיים לאחר פלישתם לפולין ופחות מחודש ימים לאחר כניעתה של פולין. הגרמנים שהשתלטו על החלק המערבי ועל החלק המרכזי של פולין (על החלק המזרחי השתלטה, כידוע, ברית המועצות), החליטו על חלוקה אדמיניסטרטיבית חדשה של אדמות פולין הכבושות. החלק המערבי סופח לטריטוריה של הרייך השלישי וחולק לשלושה אזורים: פומרניה, ורטגאו ושלזיה עילית. משטחי מרכז פולין יצרו הגרמנים יחידה מנהלית חדשה - גנרל-גוברנמן - שהורכבה מארבעה מחוזות (דיסטריקטים - Distrikt): וארשה, לובלין, רדום וקרקוב. אזור ורטגאו, שכלל את המחוזות הפולניים לשעבר לודז' ופוזנן (פוזן) והשתרע על שטח של 43,905 קמ"ר, חולק מחדש לשלושה מחוזות: לודז', פוזנן ואינוברוצלב (Inowroclaw, בגרמנית הוהנזלצה - Hohensalza). באפריל 1940 שינו הנאצים את שמה של העיר לודז' לשם הגרמני ליצמנשטט (Litzmannstadt). שם זה נזכר בכל התעודות הנאציות מאביב 1940.

ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה חיו בשטח זה כחמישה מיליוני תושבים, רובם הגדול פולנים (כ-4,200,000 נפש). היהודים היו כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסייה, ומניינו של המיעוט הגרמני היה 325,000 נפש. בשנות המלחמה קטנה האוכלוסייה הפולנית עקב גירושי ההמונים ועמדה על 3,495,000 נפש באוקטובר 1941 ועל 3,328,000 באפריל 1944. באותו הזמן גדלה האוכלוסייה הגרמנית עקב ההתיישבות המסיווית ועמדה על 786,000 נפש ביוני 1942, על מיליון נפש במרס 1944 ועל מיליון ורבע - באוקטובר אותה שנה.¹

לתפקיד מושל ורטגאו מונה ארטור גרייזר (Arthur Greiser) בן ה-42, שהיה עסקן ותיק של המפלגה הנאצית. בשנות מלחמת העולם הראשונה היה גרייזר קצין בחיל האוויר הגרמני ולאחר המלחמה היה פעיל בשורותיו של ארגון פרייקורפס (Freikorps). בשנת 1928 הוא הצטרף למפלגה הנאצית ונמנה עם המנהיגים הנאצים הבולטים בעיר החופשית דנציג (גדנסק).²

למפקד הגבוה של הס"ס והמשטרה (Hoehere SS und Polizeifuehrer), שהיה התפקיד השני בחשיבותו בוורטגאו, מונה בן גילו של גרייזר, גרופנפירר וילהלם קופה (Wilhelm

¹ Czeslaw Luczak, *Kraj Warty 1939-1945: Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznanski 1972, pp. 79-80 (להלן Luczak).

² ראה "גרייזר", *האנציקלופדיה של השואה*, ישראל גוטמן (עורך ראשי), מקום 1990 (להלן אנציקלופדיה של השואה).

(Koppe). סוחר לא מוצלח, שלימים היה לעסקן נאצי. בשנת 1932 הצטרף קופה לס"ס וחישה מהר עלה בסולם הדרגות בארגון זה, וכבר בשנת 1936 הוענקה לו דרגת גרופנפירר.³ שני נאצים אלו היו לאדונים כל-יכולים מבחינתה של האוכלוסייה היהודית בוורטגאו, ולרשותם עמד מנגנון מפלגתי, מנהלי ומשטירתי מסועף שכלל רבבות עובדים.⁴

א. לפני המלחמה

לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה עמדה האוכלוסייה היהודית בחבל ורטגאו על כארבע מאות ועשרים אלף נפש, שהתגוררו במאה וחמישה יישובים. הרוב, כמאתיים וארבעים אלף איש, חיו בכרך הגדול לודז' שהיתה העיר השנייה בגודלה בפולין כולה, אחרי וארשה, ובה היתה הקהילה היהודית השנייה בגודלה בארץ זו. יתר יהודי ורטגאו התגוררו בעיירות וביישובים קטנים. הקהילות הגדולות ביותר היו קהילת קליש (Kalisz) שבה חיו עשרים וחמישה אלף יהודים; קהילת ולוצלוק (Wloclawek), שבה חיו שנים-עשר אלף יהודים; זדונסקה וולה (Zdunska Wola) – כעשרת אלפים יהודים; בז'זין (Brzeziny) וקוטנו (Kutno) – בכל אחת כשבעת אלפים יהודים וקהילת בלכ'טוב (Belchatow), שבה התגוררו ששת אלפים יהודים.⁵

אי אפשר לומר שלפני מלחמת העולם השנייה חיו היהודים בחבל ארץ זה, כמוהם כיהודים בפולין כולה, חיים של אושר. אדרבה, רובם הגדול של יהודי האזור היו אנשים קשי יום שהתפרנסו בדוחק. אמנם היו בקהילות היהודיות אנשים מבוססים ואף עשירים – ובלודז' אף היו כמה אילי הון, אבל הללו היו בבחינת מיעוט זעום. היהודים בפולין כולה סבלו לא מעט עקב מדיניות האפליה שנקטו כלפיהם השלטונות וגלי האנטישמיות התפשטו והתגברו לפני המלחמה – לא מעט בהשפעתה של גרמניה הנאצית השכנה.⁶

עם זאת זכו היהודים גם בהישגים גדולים בחיים הפוליטיים, וכן בחיי התרבות והדת במסגרת הקהילה. בפולין פעלו מפלגות יהודיות וארגוני נוער, והוקמו בתי ספר יהודיים שלשון ההוראה בהם היתה עברית או יידיש, וכן מוסדות לחינוך דתי-יהודי, ספריות יהודיות, מועדוני ספורט יהודיים, מוסדות לעזרה סוציאלית, בתי חולים, בתי זקנים ובתי יתומים. כמו כן נבנו עשרות

³ ראה "קופפה", אנציקלופדיה של השואה. כמו כן ראה Ruth Bettina Birn, *Die Hoeheren SS-und Polizeiuhehrer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*, Droste Verlag (להלן Bettina Birn) 1986, p. 339.

⁴ Stanislaw Nawrocki, *Policja Hitlerowska w Kraju Warty*

⁵ Danuta Dabrowska, *Zaglada skupisk zydowskich w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, Biuletyn

⁶ עמנואל מלצר, מאבק מדיני במלחמת: יהודי פולין 1935-1939, תל אביב 1982.

בתי כנסת מפוארים, ובעיירה אלכסנדרוב שעל-יד לודז' פעל מרכז החסידות מן החשובים בפולין – חצר אלכסנדר, שבראשו עמד הרב מנחם מנדל דנציגר.⁷ הקהילה הצעירה בעיר לודז', שהוקמה רק בתחילת המאה התשע-עשרה, התפתחה במהירות והיתה לאחת הקהילות המשגשגות בפולין. יהודי לודז' הרימו תרומה חשובה לפיתוח העיר, וייסדו מפעלי תעשייה רבים. המפורסמים במייסדים היו ישראל קלמן פוזננסקי ואשר כהן. יותר מחמישים אחוזים מיהודי לודז' התפרנסו מן התעשייה, ובעיר קם והתפתח פרולטריון יהודי שתרם רבות לצביונה המיוחד של הקהילה היהודית. לודז' היתה גם מרכז חשוב של תרבות יהודית, ונבנו בה רשת של בתי ספר יהודיים, ובכללם שלוש גימנסיות עבריות (הגימנסיה העברית הראשונה בפולין נוסדה בלודז' ב-1912), ישיבות, ספריות יהודיות (הגדולות בהן הן הספרייה על-שם בורוכוב והספרייה על-שם גרוס), תאטרונים יהודיים ומועדוני ספורט (בר-כוכבא, הכוח, שטרן ועוד). בעיר פעלו אנשי רוח דגולים ובהם המשוררים והסופרים יצחק קצנלסון, משה ברודרזון, יעקב כהן, דוד פרישמן והמשורר היהודי-הפולני יוליאן טובים; הציירים ארטור שיק, מאוריצי הירשנברג, לאפולד פיליכובסקי ויעקב (ינקל) אדלר; הפסנתרן ארטור רובינשטיין והמדענים אהרון ואפרים קציר (קצ'לסקי). יהודי לודז' ניהלו פעילות פוליטית תוססת, ונציגיהן של המפלגות היהודיות ישבו במועצת העירייה. נציג של אגודת ישראל, ליב מינצברג, היה ציר בפרלמנט (סים – Sejm) הפולני. עד פרוץ המלחמה הופיעו בלודז' שני ימונים ביידיש "לאדזשער טאגבלאט", ו"לאדזשער פאלקסבלאט", וכן שני ימונים בפולנית, שרוב הקוראים, העיתונאים והעורכים שלהם היו יהודים: "רפובליקה" ו"גלוספורני" (Glos Poranny, Republika).⁸

ב. הכיבוש הנאצי

כל ההישגים האלה וכל המבנה הפוליטי, הכלכלי, התרבותי והדתי של היהודים נהרסו בן-לילה עם כניסתו של הצבא הגרמני לאזור. חייהם של כל היהודים, בלי יוצא מן הכלל, נעשו הפקר. היהודי כפרט היה לאדם משולל זכויות כלשהן. כל המוסדות היהודיים נמחקו מן השטח, וכל הרכוש היהודי, שנצבר בעמל של דורות, נפל לשלל בידי הפולש. הציבור היהודי, שרק תמול-שלשום היה מאורגן להפליא וידע ללחום על זכויותיו בתנאים קשים, נעשה בן-לילה לציבור חסר אונים, מחוסר מנהיגות ונטול אמצעי הגנה כלשהם. התחילה השואה. מסע הטרור הנאצי נגד האוכלוסייה היהודית בחבל ורטגאו היה אכזרי יותר מבאזורים אחרים של פולין הכבושה. הסיבה לכך נעוצה בכוננתם של השלטונות הגרמניים לספח את האזור הזה לשטח הרייך השלישי, לגרמניה הגדולה. יחד עם הצבא הגרמני, וורמכט, נכנסו לפולין

⁷ דנוטה דומברובסקה ואברהם ויין (עורכים), פנקס הקהילות פולין: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, כרך א' לודז' והגליל, ירושלים 1976 (להלן פנקס קהילות לודז').

⁸ ראה פנקס קהילות לודז'. ראה גם "לודז'", אנציקלופדיה של השואה.

יחידות מיוחדות של משטרת הביטחון הנאצי, האיינזצגרופן (Einsatzgruppen). אלו היו יחידות מזוינות, שאומנו במיוחד להפעיל טרור נגד האוכלוסייה האזרחית בשטחי הכיבוש, בעיקר נגד האינטליגנציה הפולנית ונגד האוכלוסייה היהודית כולה.⁹

ב-21 בספטמבר 1939, עוד קודם שתמה המערכה הצבאית בפולין וקודם שהצבא הפולני נכנע סופית, הוציא ראש משטרת הביטחון הנאצי, ריינהרד היידריך (Reinhard Heydrich), הוראות בדבר המדיניות הנאצית ונקיטת פעולות טרור נגד היהודים בשטחים הכבושים. בהוראות אלה ציווה היידריך להבדיל בין השטחים שהשלטונות הגרמניים התכוונו לספח לרייך ובין שאר שטחי הכיבוש. בנוגע ליהודים נאמר בין היתר כך:

תנאי ראשון להשגת המטרה הסופית הוא קודם כול ריכוזם של היהודים מהעיירות והכפרים בערים גדולות יותר. תנאי זה יש לבצע במהירות. תוך כדי כך יש להבדיל:

1. בין השטחים דנציג ומערב פרוסיה, פוזן ומזרח שלזיה העילית ובין
2. שאר השטחים הכבושים.

במידת האפשר יש לשחרר מיהודים את השטח הנזכר בסעיף 1. לפחות צריך לחתור ליצירת ערי ריכוז מועטות בלבד.¹⁰

כבר למן השעות הראשונות של הכיבוש הגרמני התחילו ההתעללויות החמורות והבלתי פוסקות ביהודים - גברים, נשים, צעירים וזקנים. ההוראה לחטוף יהודים לעבודת כפייה נתנה בידיהם של גרמנים רבים הזדמנות לחשוף את אופיים הברברי והסדיסטי שהפתיע את הכול. חיילים גרמנים רבים התחילו לעסוק בשוד לא מרוסן. הם היו נכנסים לדירותיהם ולחנויותיהם של יהודים ושודדים באין מפריע. יחידות איינזצגרופן נקטו פעולות טרור בקנה מידה נרחב. כל המוסדות היהודיים הציבוריים נסגרו וכל רכושם הוחרם. החלו גם מאסרים נרחבים של יהודים שהיו פעילים בחיי החברה ושל סתם יהודים. ההתעללויות החמורות ביהודים בעיר לודז' ובכל עיירות האזור לא פסקו ולו ליום אחד. הגרמנים הגו חיבה יתרה להצגות של התעללויות פומביות, ובייחוד אהבו להתעלל ביהודים דתיים שלבשו לבוש מסורתי. חיילים גרמנים נהגו להתנפל על היהודים כדי להשתעשע, ולא משכו את ידם גם ממעשי רצח רבים בלי כל סיבה.

ב-18 בספטמבר 1939, עשרה ימים בלבד לאחר כיבושה של לודז', פורסם צו שחסם את חשבונותיהם של היהודים בבנקים ועל כל משפחה יהודית נאסר להחזיק במזומן סכום מעל אלפיים זלוטי. עד מהרה הוחרמו גם כל המפעלים שבבעלות יהודית ומונו להם קומיסרים

⁹ Szymon Datner, *55 dni Wehrmacht w Polsce*, Warszawa 1967

¹⁰ יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות, ירושלים תשל"ח*, עמ' 139-140 (להלן השואה בתיעוד).

גרמנים. גזרות אלו, נוסף על חטיפתם של יהודים ברחובות לעבודות כפייה משפילות, מוטטו לחלוטין כל פעילות כלכלית של היהודים. רבבות משפחות יהודיות מצאו את עצמן בלי מקור פרנסה והועמדו בסכנה של חרפת רעב.

ב- 4 בנובמבר 1939 פורסם בלודז' צו שחייב את כל היהודים בני עשר ומעלה לענוד סימן היכר - סרט לבן על יד ימין. כעבור חודש הוחלף סימן ההיכר הזה בטלאי צהוב בצורת מגן דוד, שהיהודים חויבו לתפור על חזית הבגד ועל גב הבגד מצד ימין.

בחודשי הכיבוש הראשונים הרסו הגרמנים את כל בתי הכנסת באזור. בימים ה-15-17- בנובמבר 1939 הם הרסו את כל בתי הכנסת הגדולים בלודז': ב- 15 בנובמבר הם שרפו את בית הכנסת הרפורמי המפואר בשדרות קושציושקו (Aleje Kosciuszki); אחר-כך הם שרפו את בית הכנסת הישן אלטשטאטישע שול, שנבנה בשנת 1809 ושכן ברחוב וולבורסקה (Wolborska), וכן שרפו את בית הכנסת וילקע שול ברחוב זחודניה (Zachodnia) ואת בית הכנסת ואלניער שול, שברחוב וולצאנסקה (Wulczanska). הריסת בתי כנסת לוותה במעשי ביזה ובהתעללויות ביהודים והשפלתם.¹¹

כבר בראשית הכיבוש פתחו הגרמנים בפעולות גירוש של המוני יהודים ופולנים מיישובי האזור. אלפי יהודים הושלכו מדירותיהם ולא ניתנה להם ההזדמנות להוציא ולו מעט מרכושם. בחודשי הסתיו של שנת 1939 התרבו הגירושים ורבבות משפחות יהודיות הוצאו מדירותיהן בלי כל התראה מוקדמת ורובן הובאו לתחנות רכבת ונשלחו לשטח הגנרל-גוברמן. רבים מן המגורשים נספו בדרך במסע ייסורים זה ורכושם של כל המגורשים הוחרם ונשדד בידי הגרמנים.¹²

כדי לארגן את הגירושים הוקם בפוזנן משרד מיוחד, "משרד לעקירת פולנים ויהודים" (Amt fuer Umsiedlung von Polen und Juden), שמטרתו המוצהרת היתה לעקור מבתיהם ולגרש לגנרל-גוברמן מנובמבר 1939 עד פברואר 1940 כמאה אלף יהודים מכל שכבות האוכלוסייה וכמאתיים אלף פולנים, בעיקר מקרב האינטליגנציה. עם זה אין נתונים סטטיסטיים בדוקים על מספרם של האנשים שאכן גורשו בפועל בחודשים אלו. באביב 1940 שונה שמו של משרד זה ל"מרכז להעברת אוכלוסין" (Umwandererzentralstelle).¹³

בגלל המצב שהלך והחמיר ובגלל הגירושים ניסו יהודים רבים מן האזור, ובייחוד מן העיר לודז', להקדים רפואה למכה ולעזוב את מקום מגוריהם, אבל התברר שהדבר היה כרוך בקשיים גדולים ובסכנות גדולות: ראשית, נאסר על היהודים להשתמש בתחבורה ציבורית; שנית, היהודים לא יכלו לעזוב את מקום מגוריהם בלי רשות; ושלישית הגבול החדש שהקימו הגרמנים בין השטח שסופח לרייך ובין השטח של גנרל-גוברמן הקשה על היהודים את

¹¹ ראה לעיל, הערה 8.

¹² Dabrowska, pp. 126-131

¹³ Czesław Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, I, ראה גם Luczak, p. 51
Warszawa 1970, p. 307

המעבר. ואף-על-פי-כן עזבו אלפים רבים את האזור. יש בהם שניסו להתמקם בערים שונות של הגנרל-גוברנמן, בעיקר בוורשה, אבל בדיעבד התברר שהללו רק הקדימו את אסונם. היחידים שהצליחו להינצל היו היהודים שעלה בידיהם לעבור לשטחים שהיו בשליטה סובייטית. הם אמנם התנסו בקשיים עצומים, ורבים מהם אף הוגלו לאזורי בידוד ולמחנות (גולגים), אבל רוב-רובם של הניצולים מקרב יהודי פולין היו הנמלטים הללו.¹⁴

עקב הגירושים והבריחות פחתה האוכלוסייה היהודית בלודז' ביותר משישים וחמישה אלף נפש. אין נתונים על יישובים אחרים בוורטגאו, אבל ידוע שמדובר כאן במספרים קטנים יחסית.¹⁵

בכל היישובים הקימו הגרמנים מוסד חדש שנקרא במקומות אחדים – למשל בלודז' – אלטסטנרט (Aeltestenrat - מועצת הזקנים), ובמקומות אחרים – יודנרט (מועצת היהודים). זה היה מוסד כפוי שהורכב מאישים שבחרו הגרמנים, ושתפקידם היה להעביר לציבור היהודי את גזרותיהם ואת הוראותיהם של השלטונות הגרמניים. כבר בשבועות הראשונים הטילו השלטונות הגרמניים על היודנרטים לארגן את יציאתם של היהודים לעבודות כפייה. משימה אחרת שהוטלה על היודנרטים היתה איסוף כספים, קונטרביבוציות (קנסות), שהגרמנים דרשו מן היהודים בהתאם למדיניות של שוד הרכוש היהודי.¹⁶

בסוף 1939 החלו הגרמנים להקים שכונות נפרדות ליהודים (גטאות) בערים ובעיירות של פולין. המשימות הקשורות בהקמתם של הגטאות הוטלו על מוסדות נאציים שונים: המפלגה, משרדי המנהל האזרחי, מוסדות הכלכלה ובעיקר המשטרה לסוגיה.

ב-10 בדצמבר 1939 הוציא מושל המחוז, פרידריך איבלהר (Friedrich Uebelhoer), הוראה לרשויות הגרמניות בדבר הקמתו של הגטו בעיר לודז'. בקטע האחרון של ההוראה כתב איבלהר כך:

מובן מאליו כי הקמת הגטו אינה אלא שלב ביניים. אני משאיר לעצמי את ההכרעה, באילו תאריכים ואמצעים יטוהר הגטו ואתו העיר לודז' מהיהודים. על כל פנים המטרה הסופית חייבת להיות ביעור מוחלט של מכת דבר זו.¹⁷

ב-8 בפברואר 1940 הוציא מפקד המשטרה בלודז', בריגדפירר יוהנס שפר (Johannes Schaefer), הודעה פומבית על הקמתו של הגטו בשכונות הצפוניות של לודז' (העיר העתיקה ושכונת בלוטי – Baluty) והתחיל גירושם של היהודים מכל השכונות האחרות של

¹⁴ ישראל גוטמן, היהודים בפולין אחרי מלחמת-העולם השנייה, ירושלים 1985, עמ' 12.

¹⁵ Buletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 3-4 (1985), pp. 68-75

¹⁶ ישעיה טרונק, יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, ירושלים 1979 (להלן טרונק, יודנראט).

¹⁷ השואה בתיעוד, עמ' 154-156.

העיר אל הגטו. הגירוש היה מלווה במעשי ביזה, גזל רכוש ופעולות רצח. ב-30 באפריל 1940 נסגר הגטו הסגר הרמטי.

כל אותו הזמן נמשכה בעיתונים, ברדיו ובאספות בכל רחבי האזור תעמולה אנטישמית ארסית. הנאצים דיברו בגלוי על כוונתם להשמיד את העם היהודי. כך, למשל, פרסם בתחילת דצמבר 1939 העיתון "לודזר צייטונג" מאמר על מגפת הזנות בלודז'. בגרימתה של מגפה זו הואשמו, כרגיל, היהודים. העיתון ציין כי הסוף לתופעה זו "יבוא רק כאשר היהודים יושמדו לחלוטין".¹⁸

בד-בבד עם הקמתם של הגטאות הקימו הגרמנים בוורטגאו גם מחנות לעבודת כפייה. עד מהרה נעשו הגטאות, עוד יותר מהם - המחנות לעבודות כפייה - לאתרים של המתת המונים, שביצעו הגרמנים באמצעות מדיניות של הרעבה, של פעולות טרור ושל מעשי רצח. בשנת 1941 מתו בגטו לודז' מוות טבעי כביכול, 11,378 בני אדם. כלומר התמותה הגיעה לשיעור של 75.7 נפש לאלף נפש לעומת 9.6 לפני המלחמה.¹⁹

ג. תחילת ההשמדה

כבר בשנתיים הראשונות לכיבוש הנאצי נעשו כאמור, חייהם של היהודים לגיהנום. באותם ימים חיזקה את רוחם רק האמונה במפלתה הסופית והבלתי נמנעת של גרמניה הנאצית. אלא שבינתיים צעד צבא גרמניה מניצחון לניצחון, מפלתו לא נראתה באופק. הגרוע ביותר עדיין עמד בפתח והוא הקדים את נפילתה של ממלכת הרשע הגרמנית.

לאחר שהתקיפו את ברית המועצות ביוני 1941, פתחו הגרמנים במבצעים של רצח המונים מזורז ואף במבצעי השמדה טוטלית של היהודים בשטחי המזרח הכבושים. ראשי הרייך השלישי נתנו אור ירוק לביצוע תכניתם להשמיד את העם היהודי, שכונתה "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית". על הנסיבות שהוליכו לעיבודה של תכנית זו, על תהליך קבלת ההחלטות ועל שלבי ביצועה של התכנית כבר יש ספרות ענפה. חיבור זה יתמקד אך ורק במאורעות בחבל ורטגאו, שפעולות החיסול התחילו בו כבר בסוף חודש ספטמבר 1941.

לאחר המלחמה נמצאו מסמכים מעטים בלבד שעסקו בדיונים בין הגופים הנאציים השונים ובהחלטות שנתקבלו על השמדתם של יהודי ורטגאו. ידוע שבדיונים אלו היו מעורבים הן המוסדות הנאציים בוורטגאו והן המדור לענייני היהודים במשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt) שבברלין, בראשותו של אדולף אייכמן (Adolf Eichmann). עם המסמכים המעטים הנוגעים לדיונים אלו נמנה תזכיר שנשלח לאייכמן כבר ב-16 ביולי 1941, ועניינו הדיונים בנוגע ל"פתרון הבעיה היהודית" שהתנהלו בלשכתו של גרייזר, מושל

¹⁸ Lodzer Zeitung, 49 (Dezember 1939)

¹⁹ Abraham Melezin, *Przycznek do znajomosci stosunkow demograficznych wsrod ludnoscii zydowskiej w Lodzi, Krakowie i Lublinie podczas okupacji niemieckiej*, Lodz

ורטגאו. את התזכיר חיבר שטורמבנפירר רולף היינץ הפנר (Rolf Heinz Hoepfner), אחד ממנהלי המרכז להעברת אוכלוסין. בתכניות המוצעות בעניינם של שלוש מאות אלף יהודי חבל ורטגאו נאמר, בין היתר, כך:

קיים חשש שבחורף המתקרב לא תהיה אפשרות לספק מזון לכל היהודים. יש לשקול ברצינות, האם לא יהיה זה פתרון הומני יותר לטפל ביהודים שאינם כשרים לעבודה בחומר מסוים הפועל מהר. בכל אופן יהיה הדבר הרבה יותר נעים מאשר לתת להם למות ברעב.²⁰

מתזכיר זה, וגם מן הנעשה בשטח, אפשר ללמוד שכבר בשלב מוקדם זה התנהלו דיונים על השמדתם של יהודי ורטגאו, אף כי עדיין לא הוחלט על אופן ביצוען של רציחות המונים אלו ועל קצב הביצוע. אלא שלשלוטנות

הנאציים לא נדרש זמן רב כדי לגבש החלטות בנושא זה, וכבר בשלב מוקדם הוחלט להתחיל את השמדתם של יהודי ורטגאו בנפת קונין. ניהול פעולות הרצח בנפה זו הוטל על יחידה מיוחדת של ס"ס הזונדר-קומנדו (Sonderkommando), בפיקודו של האופטשטורמפירר הרברט לנגה (Herbert Lange). יחידה זו התמקדה ברציחתם של חולים בוורטגאו במסגרת תכניות "המתת החסד" של הנאצים. במסגרת זו הפעילה היחידה אתר לרציחות של "המתת חסד" בעיר דזיאלדובו (Dzialdowo. בגרמנית זולדאו - Soldau) שבאחד מאזורי צפון פולין שסופח למזרח פרוסיה. עתה צורפה ליחידה זו גם יחידה של משטרת הסדר בפיקודו של וילי לנץ (Willi Lenz), וכל הכוח הזה הופקד על ביצוע רצח המונים של יהודי נפת קונין. פעולות אלו נעשו בסוף חודש ספטמבר ובתחילת אוקטובר 1941.²¹

המסמכים על הנעשה בשטח, בעיקר תיאורים של עדי ראייה פולנים מקומיים, מעטים ומקוטעים, ואינם מאפשרים לשחזר את כל הפעולות של רצח ההמונים שעשו הגרמנים בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1941. אבל די בהם לקבל תמונה כוללת על הנעשה, אף כי לא מפורטת דיה.

פעולות רצח דומות נקטו באותה העת גם יחידות אייזצגרופן בשטחים הכבושים בברית המועצות. אלא ששם נעשו פעולות הרצח הנרחבות סמוך לשדות המערכה בידי יחידות מרצחים שנעו אחרי טורי הצבא הגרמני המתקדם. ואילו בוורטגאו נעשה הרצח הרחק מקווי החזית, באזור שבאותה העת עדיין לא הגיעו אליו הדי המלחמה.

לבד מן הגטו שהקימו הגרמנים בעיר הנפה קונין עצמה, הוקמו גם כמה גטאות כפריים שבהם רוכזו כשבעת אלפים יהודי הנפה, ואלו הם: גרודזייץ (Grodziec), ז'גוב (Rzgow),

²⁰ ראה ערך (ה)"פתרון הסופי", אנציקלופדיה של השואה.

²¹ תעודה זו פורסמה בקובץ *Biuletyn Głownej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, Artur Eisenbach, O nalezyte zrozumienie genezy גם XIII, Warszawa 1960, pp. 69-70 *zagłady Żydów*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 82 (1972), pp. 57-72

זגורוב (Zagorow), בביאק (Babiak), בוגאי (Bugaj), קזימיז' ביסקופי (Kazimierz Biskupi), קליץ' (Klecz) וניסלוש (Nieslusz). במשך חודש יולי 1941 גורשו לגטאות אלה היהודים מכל היישובים הקטנים של נפת קונין.

שני אתרים נפרדים שימשו לצורך הרצח של יהודי נפת קונין: יער ניסלוש-רודזיצה (Nieslusz-Rudzica), ששכן ממזרח לקונין, בין ניסלוש למוזיסלב (Morzyslaw); ויער ויגודה (Wygoda), שעל-יד היישוב קזימיז' ביסקופי שמצפון לקונין.²²

היער הפולני לוציאן זלס (Zalas) העיד לאחר המלחמה על רצח המונים של כאלף וחמש מאות יהודים בסוף ספטמבר או בתחילת אוקטובר 1941 ביער ניסלוש-רודזיצה. לפי תיאורו, הובאו האנשים למקום זה בכעשרים משאיות, נורו למוות ונקברו בשלושה קברי אחים. הנספים הללו היו יהודים מכמה גטאות כפריים בנפה.²³ ההיסטוריון הפולני פיטר ריבצ'ינסקי (Piotr Rybczynski) מדגיש שיער ניסלוש-רודזיצה הוא האתר הראשון של רצח המונים על אדמת פולין.²⁴

את הרצח ביער ויגודה תיאר בפרוטרוט רופא וטרינר פולני תושב המקום, הד"ר מייצ'יסלב סקיייוויץ' (Mieczyslaw Sekiewicz), שהעיד ב- 27 באוקטובר 1945 לפני ועדה משפטית פולנית, וכן העיד בשנית ביוני 1968 לפני חוקרים של הוועדה האזורית בפוזנן לחקר פשעי הנאצים. להלן קטעים מעדותו:

באמצע נובמבר 1941, בסביבות השעה 4:00 לפנות בוקר, באו אנשי גסטפו לתא של בית הכלא שבו ישבתי וציוו עלי להתכונן לדרך. הם כבלו את ידי והובילו אותי לרכב שבו כבר היו שניים מחברי לגורל מבית הכלא בקונין. הם ישבו במושב האחורי, כבולים זה לזה בידיים וברגליים. היו אלה אוכרובסקי ואלנטי (Ochrowski Walenty) מגולין (Golin) וטילז'נובסקי קזימיז' (Tylzanowski Kazimierz) מז'גוב. התישבתי על-ידם ואז הגרמנים כבלו את רגלי. נסענו בכיוון קזימיז' ביסקופי... האוטו עבר את שביל היער הראשון, הגיע לשביל היער השני, חזר ועצר בין השביל הראשון לשני... אז שחררו אותנו מהאזיקים והעמידו עם הגב לקרחת היער, ששם נמצאים עכשיו קברי המונים... עמדנו שם כחצי שעה, כאשר הובילו אותנו אל קרחת היער... לרחוב קרחת היער היו חפורים שני בורות. הראשון, קרוב יותר לשביל, אורכו כ-8 מטרים, רוחבו 6 מטרים ועומקו יותר מ-2 מטרים. כמעט מקביל לבור זה, בקצה השני

²² Marian Kaczmarek, Początki zagłady Żydów w Kraju Warty Eksterminacja Żydów w powiecie konińskim, Proba analizy Materiały z sesji, pp. 101-105 (להלן Kaczmarek).

²³ Piotr Rybczynski, Likwidacja skupisk ludności żydowskiej w powiecie konińskim, Materiały na sesję naukową w 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty, Zdunska Wola, 23.10.1987 (להלן Rybczynski).

²⁴ Karol Marian Pospieszalski, Edward Serwanski, Materiały do sprawy eksterminacji w tzw. OKP, III Ds.19/68 Kraju Warty, Przegląd Zachodni, 1-2 (1955), p. 315

של קרחת היער ולכל רוחבה היה חפור בור שני באותו עומק, שרוחבו 6 מטרים ואורכו כ- 15 מטר... מסביב לקרחת היער, מלבד לקצה מצד הצומת של שבילי היער, עמדו וישבו המוני יהודים... לא אוכל לתאר את מספרם, הרי הם עמדו בין העצים. בתוך ההמון היו נשים, גברים וטף, אמהות עם ילדים על זרועותיהן. האם היו אלה יהודים מפולין בלבד, לא אוכל להגיד. דובר אחר-כך, כי אלה היו מזגורוב. הבחנתי ביניהם רק חייט אחד וחנווני אחד מקונין, אך שמותיהם לא זכורים לי עוד. על השבילים, בקרחת היער וביער מסביב הסתובבו בהמוניהם אנשי גסטפו. מלבד שלושתנו שהובאנו מקונין, היו כבר שם אתנו 30 פולנים נוספים. מאין הם הובאו לא ידוע לי. בעומקו של הבור הגדול יותר ראיתי שכבה של סיד חי. מה היה עובי השכבה איני יודע. בבור הקטן יותר לא היה סיד. אנשי גסטפו הזהירו אותנו, כי היער מוקף ושומר על-ידיהם ואם נשתדל לברוח נקבל כדור בראש. ואז הם ציוו על היהודים להתפשט, תחילה אלה שהיו קרוב יותר לבור הגדול. לערומים ציוו לקפוץ לבור הגדול. היו צעקות ובכי שלא יתואר. היהודים בחלקם, או רובם, קפצו בעצמם לבור, אחרים התנגדו ואלה הוכו ונדחפו לתוך הבור... ציוו עלינו לעבור בין היהודים העומדים על-יד הבור ולאסוף את בגדיהם ונעליהם. ראיתי איך אנשי גסטפו ניגשו לאותם מקומות, ששם שמנו שעונים, טבעות ובכלל כל דברי קישוט, והם לקחו את החפצים האלה ודחפו לכיסיהם... ברגע מסוים ציוו אנשי גסטפו על היהודים לחדול להתפשט, כי הבור כבר התמלא. רק מלמעלה ניתן היה לראות את ראשיהם המהודקים חזק [של הנספים]. אותם יהודים, אשר מיהרו וכבר התפשטו, נזרקו על-ידי אנשי גסטפו לתוך הבור על ראשיהם של אלה המהודקים בתוכו. כל הזמן נאלצנו לאסוף ולמיין את הבגדים שהושלכו, נעליים, חבילות מזון, שמיכות וכו'. כך זה נמשך עד שעות הצהריים ואז הגיע מצד הכביש רכב משא שנעצר בשביל על-יד קרחת היער. שמת לי לב כי על המשאית היה משהו שנראה כגיגיות. אחר-כך שמו הגרמנים מנוע קטן, שהיה כנראה משאבה, חיברו אותו באמצעות צינור אל גיגית אחת ושני אנשי גסטפו אחזו בצינורות והתחילו לשפוך איזה נוזל על היהודים ההדוקים בתוך הבור. אני חושב שהיו אלה מים, כך זה נראה, אך איני בטוח בכך. בעת השאיבה הם חיברו את הצינורות ליתר הגיגיות. כנראה בגלל רתיחת הסיד החי האנשים התחילו להירתח בהיותם עוד בחיים. קמה צעקה שלא תתואר. אנחנו, שישבנו על-יד הבגדים הזרוקים, קרענו מהם קרעים בכדי לאטום את אוזנינו. לצעקות האיומות של היהודים אשר רתחו שם בבור הצטרפו צעקות איומות ובכי של היהודים אשר עדיין המתינו לגורלם. הדבר נמשך כשעתיים... למחרת היום ציוו עלינו אנשי גסטפו לכסות את הבור באדמה... הפסיקו את עבודתנו כאשר הגיעו משאיות ואז ציוו עלינו להעמיס את הבגדים ובנפרד חפצים אחרים [של הנרצחים]. כבר אחרי הצהריים הופיע מספר פעמים רכב דומה לאמבולנס, אפור כהה, שדלתותיו מאחור. לאחר פתיחתן של הדלתות נזרקו מתוך הרכב גוויות של בני אדם. גם אלה היו יהודים, גברים, נשים וטף. הרכב האפור הזה יצא וחזר בזמן שהייתי שם, שלוש פעמים בהפרש של שעה... הגוויות שנזרקו מהרכב

היו מחוברות איש לרעהו. רבים נאחזו בידיהם. כנראה הם היו בני משפחה. אנשי גסטפו ציוו עלינו להפריד בין הגויות המחוברות. אחר-כך היה עלינו להכניס לבור הקטן בצפיפות, גווייה אחת ליד השנייה... בזמן נוכחותי הכניסו לבור שלוש שכבות של גויות ועוד נשאר רכב אחד לפריקה. הגויות שהובאו ברכב האפור היו כנראה של אנשים שהורעלו בגז, כי בתוך האוטו האפור ומהבגדים של היהודים נדף ריח של גז. זכור לי כי בזמן רצח היהודים בקרחת היער איש גסטפו אחד הוציא ילד מזרועות אימו ולעיניה ניפץ את ראשו על האוטו. כאשר האם צעקה, השליך עליה את ראשו המנופץ של הילד ואחר-כך לקח חופן של סיד או גבס וסתם את פיה. כך נהגו גם בנשים אחרות שצעקו. ראיתי איך איש גסטפו תפס יהודייה צעירה, קשר את ידיה מאחור, קרע ממנה את השמלה והלבנים, תלה אותה בידיה על העץ ואחר כך-חתך בסכין פני בחתיכות את השד הימני שלה. כך גססה היהודייה על העץ. אף איש מאותם אנשי גסטפו לא היה מוכר לי.²⁵

עד כאן עדותו של הד"ר סקיייוויץ' על הרצח המזווע והנורא. הוא עצמו ועמו חבריו הפולנים הוחזרו לבית כלא בקונוין ואחר-כך הועברו למחנה הריכוז מאוטהאוזן ומשם לגוזן. כאן נספו כל חבריו ורק סקיייוויץ' לבדו הצליח לשרוד.²⁶

אין אפשרות לקבוע את מספרם של הנרצחים בדרך שתיאר הד"ר סקיייוויץ', אבל אין ספק שמדובר כאן בכמה אלפי נרצחים, גברים, נשים וטף.²⁷

פרטים על פעולות אחרות של רצח המונים, הפעם באמצעות רכב גז, ידועים לנו ממשפטו של הפושע הנאצי פרדיננד גלר (Ferdinand Goehler), שהתנהל בעיר שטוטגרט בשנת 1949. גלר היה ראש המנהל הגרמני של הגטו בעיירה קוז'מינק (Kozminek), שבנפת קליש²⁸ (שמה הגרמני של העיירה בזמן הכיבוש הנאצי היה בורנהגן – Bornhagen). בעיירה זו הוקם גטו כבר בתחילת 1940 ורוכזו בו כאלף ושמונה מאות יהודים.²⁹

ב-26 בנובמבר 1941 הורה גלר ליהודי גטו קוז'מינק להתייצב בכיכר על-יד בית הכנסת המקומי, לכאורה כדי לאשר כרטיסי מזון. למתאספים סופר שמכיוון שהגטו מוסב למחנה עבודה, יועבר כל מי שאינו מועסק - זקנים וטף - למקום אחר. כוח גדול של אנשי ס"ס, הקרוי רולקומנדו (Rollkommando), בא לקוז'מינק, והגרמנים התחילו לעשות סלקציה בקהל ולהפריד מיתר המתייצבים את הזקנים, את הנכים ואת הילדים שעדיין לא מלאו להם 14 שנה. הסלקציה נעשתה אגב מאבק עם ההורים, שהגרמנים קרעו בכוח את הילדים מזרועותיהם. כשלא עלה הדבר בידם, פתחו הגרמנים באש על המתנגדים והרגום. בו בזמן

²⁵ Rybczynski, p. 8

²⁶ OKP, לעיל, הערה 24.

²⁷ שם.

²⁸ ראה Kaczmarek, לעיל, הערה 22.

²⁹ ZSL, 203 AR-Z 11/67 (3Ks 31/49)

התחיל חיפוש אחר המסתתרים שהחליטו שלא להתייצב בכיכר, וכל מי שאותר במחבוא נורה למוות. לא ידוע מה היה מספרם הכולל של ההרוגים, אבל בית המשפט בשטוטגרט קבע שגלר עצמו הרג לפחות עשרה אנשים. המבצע היה מלווה בשוד של רכוש היהודים, וגלר אפשר לאנשיו לקחת לעצמם זהב ודברי ערך אחרים שנמצאו אצל היהודים. המיועדים לגירוש הוכנסו בכוח אל בית הכנסת, והיתר נצטוו לעזוב את המקום. לשער בית הכנסת בא רכב גז והכלואים נדחפו לתוכו בקבוצות של שבעים עד שמונים איש. כשהחל הרכב לנסוע, הוכנסו לתוכו גזי פלטה, והאנשים נחנקו בתוך החלל הסגור הרמטית. גוויותיהם של הנרצחים הוטלו לתוך בורות שהוכנו מראש ביערות גולוכוב (Goluchow). כמה ימים נמשך מבצע רצח זה, שבמסגרתו, כך קבע בית המשפט בשטוטגרט, נרצחו לפחות שבע מאות איש, אבל ייתכן שמספרם של הנרצחים היה גבוה הרבה יותר.³⁰

מקורות פולניים מתארים עוד רציחות המונים שביצעו הגרמנים ביהודים ובפולנים בנפת קליש. ב-12-10 באוקטובר 1941, למשל, נורו למוות מאה עשרים וחמישה יהודים ביער שבין היישובים סקרשב (Skarszew) וביירנטקי (Biernatki). בנובמבר אותה שנה נרצחו ביער על-יד היישוב גולוכוב (Goluchow) כמה אלפי יהודים ופולנים. בבית הקברות היהודי בקליש נרצחו ארבע מאות ועשרים יהודים.³¹ אבל פעולות נרחבות שעשו הגרמנים בשנים 1943-1944 כדי לטשטש את עקבות הרצח אינן מאפשרות לקבוע את ממדי הרציחות ואת מספרם של הנספים.³²

מקור: שמואל קרקובסקי, כפר נידח באירופה: חלמנו (קולמהוף) מחנה ההשמדה הנאצי הראשון, תשס"א, יד ושם ירושלים. עמ' 13-27.

³⁰ פנקס קהילות לודז', עמ' 222.

³¹ ראה לעיל, הערה 10.

³² Pawel Anders, "Miejsca pamieci narodowej w kaliskiem", *Kronika Wielkopolski*, 1/36 (1985), pp. 218-219